

Original Article

खगोलशास्त्रातील लैंगिक समानता : ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, सद्यस्थिती आणि भविष्यकालीन दिशा

डॉ. सुनील व्यंकटेश सामग

संत रामदास कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, घनसावंगी जि. जालना (महाराष्ट्र)

Email: svsamag@gmail.com

Manuscript ID:

सारांश (Abstract)

JRD -2026-180333

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 3(B)

Pp. 135-136

March - 2026

Submitted: 01 Mar. 2026

Revised: 12 Mar. 2026

Accepted: 24 Mar. 2026

Published: 31 Mar 2026

खगोलशास्त्र हे विज्ञानाचे एक महत्वाचे व प्रेरणादायी क्षेत्र असून मानवाच्या विश्वाविषयीच्या जिज्ञासेला दिशा देणारे शास्त्र आहे. मात्र या क्षेत्रात दीर्घकाळ लैंगिक असमानता आढळून आली आहे. ऐतिहासिक काळात महिलांचे योगदान दुर्लक्षित राहिले, तर आधुनिक काळातही संधी, प्रतिनिधित्व, नेतृत्व आणि मान्यता या बाबतीत असमानता दिसून येते. या संशोधन लेखात खगोलशास्त्रातील लैंगिक समानतेचा अभ्यास ऐतिहासिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक दृष्टिकोनातून करण्यात आला आहे. महिलांचा सहभाग, अडथळे, धोरणात्मक उपक्रम, तसेच भारत आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील स्थिती यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. या लेखाचा उद्देश खगोलशास्त्रातील लैंगिक समानतेची सद्यस्थिती समजून घेणे, असमानतेची कारणे शोधणे आणि भविष्यातील समतामूलक विकासासाठी उपाय सुचवणे हा आहे.

बीजशब्द खगोलशास्त्र, लैंगिक समानता, महिला शास्त्रज्ञ, STEM, विज्ञान व समाज, संशोधन

प्रस्तावना (Introduction)

विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीत खगोलशास्त्राचे योगदान अत्यंत महत्वाचे आहे. प्राचीन काळापासून मानवाने आकाशातील ग्रह, तारे, नक्षत्रे यांचा अभ्यास केला आहे. तथापि, या अभ्यासात पुरुषप्रधान दृष्टिकोन अधिक प्रमाणात दिसून येतो. महिलांनी खगोलशास्त्रात दिलेले योगदान अनेकदा इतिहासाच्या पानांतून अदृश्य राहिले. लैंगिक समानता म्हणजे केवळ संख्यात्मक समतोल नव्हे, तर संधी, संसाधने, मान्यता आणि नेतृत्वातील समान सहभाग होय. या पार्श्वभूमीवर खगोलशास्त्रातील लैंगिक समानतेचा अभ्यास करणे सामाजिक न्याय आणि वैज्ञानिक प्रगती या दोन्ही दृष्टीने आवश्यक ठरते.

संशोधन पद्धती: (Methodology)

या संशोधन लेखासाठी द्वितीयक माहिती (Secondary Data) वापरण्यात आली आहे. विविध संशोधन लेख, शैक्षणिक अहवाल, आंतरराष्ट्रीय खगोलशास्त्रीय संघटना (IAU), युनेस्को, तसेच भारतीय संदर्भातील वैज्ञानिक संस्थांचे अहवाल यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा)Descriptive and Analytical Method) अवलंब करून माहितीचे वर्गीकरण, तुलना आणि अर्थ लावण्यात आला आहे. लैंगिक समानतेशी संबंधित सामाजिक व सांस्कृतिक घटकांचा आंतरशास्त्रीय (Interdisciplinary) दृष्टिकोनातून विचार करण्यात आला आहे.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी : खगोलशास्त्रातील महिलांचे योगदान

इतिहासात महिलांनी खगोलशास्त्रात महत्त्वपूर्ण कार्य केले असले तरी त्यांना अपेक्षित मान्यता मिळाली नाही. हायपेशिया (Hypatia), कॅरोलिन हर्शेल, अँनी जंप कॅनन यांसारख्या महिला खगोलशास्त्रज्ञांनी तारकावर्गीकरण, धूमकेतू शोध यांसारखी महत्वाची कामगिरी केली. भारतात गार्गी, मैत्रेयी यांसारख्या विदुषींनी खगोलविषयक विचार मांडले. मात्र सामाजिक बंधने, शिक्षणाच्या मर्यादा आणि पितृसत्ताक व्यवस्था यांमुळे महिलांचा सहभाग मर्यादित राहिला.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI: 10.5281/zenodo.21157978

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

डॉ. सुनील व्यंकटेश सामग, संत रामदास कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, घनसावंगी जि. जालना (महाराष्ट्र)

How to cite this article:

सामग, . सुनील. व्यंकटेश. (2026). खगोलशास्त्रातील लैंगिक समानता : ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, सद्यस्थिती आणि भविष्यकालीन दिशा. Journal of research and development, 18(3(B)), 135–136.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21157978>

खगोलशास्त्रातील लैंगिक असमानतेची कारणे:

खगोलशास्त्रातील लैंगिक असमानतेमागे अनेक घटक कारणीभूत आहेत. सामाजिक अपेक्षा, STEM क्षेत्राबाबत असलेले लैंगिक स्टीरिओटाइप्स, शिक्षणातील असमान संधी, कार्यस्थळी असुरक्षितता, तसेच कुटुंबीय जबाबदाऱ्या यांचा महिलांच्या करिअरवर परिणाम होतो. संशोधन संस्था व वेधशाळांमध्ये नेतृत्वाच्या पदांवर महिलांचे प्रमाण तुलनेने कमी आहे. याशिवाय संशोधन निधी, प्रकाशन संधी आणि पुरस्कार यांमध्येही लैंगिक तफावत आढळते.

आधुनिक काळातील स्थिती : भारत आणि जागतिक परिप्रेक्ष्य

आधुनिक काळात परिस्थितीत काही प्रमाणात सुधारणा झाली आहे. आंतरराष्ट्रीय खगोलशास्त्रीय संघटना (IAU) आणि विविध वैज्ञानिक संस्था लैंगिक समानतेसाठी धोरणे राबवत आहेत. भारतात इन्फो, भारतीय खगोलभौतिकी संस्था (IIA) यांसारख्या संस्थांमध्ये महिलांचा सहभाग वाढत आहे. तरीही वरिष्ठ वैज्ञानिक पदांवर महिलांचे प्रतिनिधित्व मर्यादित आहे. जागतिक स्तरावर विकसित देशांमध्येही खगोलशास्त्रातील महिला शास्त्रज्ञांचे प्रमाण अपेक्षेपेक्षा कमीच आहे.

परिणाम व चर्चा (Result and Discussion)

या अभ्यासातून असे दिसून येते की खगोलशास्त्रातील लैंगिक समानता ही अजूनही अपूर्ण प्रक्रिया आहे. शिक्षणाच्या प्राथमिक स्तरावर मुलींचा सहभाग चांगला असला तरी उच्च शिक्षण व संशोधनाच्या टप्प्यावर गळती (Leaky Pipeline) मोठ्या प्रमाणात दिसून येते. धोरणात्मक उपक्रम, मेंटॉरशिप कार्यक्रम, लवचिक कार्यसंस्कृती आणि लैंगिक संवेदनशील वातावरण निर्माण केल्यास महिलांचा सहभाग वाढू शकतो. लैंगिक समानतेमुळे केवळ सामाजिक न्याय साध्य होत नाही, तर वैज्ञानिक नवकल्पनांनाही चालना मिळते.

निष्कर्ष (Conclusions)

खगोलशास्त्रातील लैंगिक समानता साध्य करणे ही काळाची गरज आहे. महिलांचे ऐतिहासिक योगदान ओळखणे, वर्तमानातील अडथळे दूर करणे आणि भविष्यासाठी समतामूलक धोरणे राबवणे आवश्यक आहे. शिक्षण, संशोधन आणि धोरणनिर्मिती या सर्व स्तरांवर लैंगिक समानतेचा समावेश केल्यास खगोलशास्त्र अधिक समावेशक आणि प्रगत होऊ शकते. समान संधी आणि समान मान्यता मिळाल्यास महिलांचे योगदान विज्ञानाच्या प्रगतीला नवे आयाम देईल.

संदर्भ (References)

1. UNESCO (2017). Cracking the Code: Girls' and Women's Education in STEM.
2. International Astronomical Union (IAU). Women in Astronomy Reports.
3. Schiebinger, L. (1999). Has Feminism Changed Science? Harvard University Press.
4. भारतीय खगोलभौतिकी संस्था (IIA) वार्षिक अहवाल.
5. Harding, S. (2008). Sciences from Below: Feminisms, Postcolonialities, and Modernities. Cambridge University Press.